

Maria Bartkowiak
Ostrowiec Świętokrzyski

Praca socjalna z ofiarami przemocy w rodzinie

Social work with victims of family violence

Abstrakt: The aim of this article is to pay attention to the issue of the family violence by quoting the definition of the violence and its extensive meaning. The importance of a social worker was also presented as a person who is expected to help families to overcome difficult life situations. On the grounds of the outlined topicframes of the article, the issues connected with an effort to introduce a wide thematic range, were deliberately omitted.

Key words: victim, violence, family, social assistance.

Wprowadzenie

Każdy człowiek dotknięty problemem potrzebuje pomocy – skutecznej, mądrej, profesjonalnej, obejmującej wiele płaszczyzn życia. Wspaniałym przedsięwzięciem jest uczyć się pomagać innym, aby niesiona pomoc była wsparciem udzielonym we właściwy sposób w odpowiedniej chwili.

Praca socjalna polega na niesieniu pomocy człowiekowi, który jej potrzebuje. Niezależnie od jego przekonań, wieku, wyznania, przynależności do grupy społecznej czy innych uwarunkowań. Pomoc ta obejmuje niemal wszystkie dziedziny ludzkich problemów: począwszy od trudności w wychowaniu dzieci i utrzymaniu rodziny, aż po alkoholizm, narkomanię czy w końcu samotność, chorobę i śmierć.

Fundamentalnymi dla pracy socjalnej w rodzinie dotkniętej przemocą są zasady praw człowieka, sprawiedliwości społecznej, ochrony godności ludzkiej i poszanowania podmiotowości każdego człowieka oraz inne zasady, które zostały przyjęte dla pakietu usług pomocy i integracji społecznej w tym pracy socjalnej.

Przegląd definicji przemocy w rodzinie

Przemoc w rodzinie jest w zasadzie zjawiskiem powszechnym, ale uchwycenie jej prawdziwych rozmiarów jest niezwykle trudne. Uważana jest także za najczęściej spotykaną formę agresji interpersonalnej.

Badania socjologiczne ujawniają, że wskaźnik małżeństw, które stosowały wobec siebie przemoc fizyczną, wynosi w różnych badaniach od jednej czwartej do jednej trzeciej a czasami dochodzi do połowy badanych. Przeprowadzone w roku 1976 przez R.J. Gellesa, M.A. Strausa, S. Steinmetz (1981) na reprezentatywnej próbie w USA wykazały, że ponad jedna czwarta małżeństw pobiła się przynajmniej raz w życiu. Natomiast 12% walczyło ze sobą przynajmniej raz w roku.

W Polsce z danych opublikowanych przez A. Ratajczaka przeprowadzonych w 2004 roku wynika, że liczba skazanych za przestępstwa przeciwko rodzinie (głównie art. 184, 185, 186 *Kodeksu karnego* sprzed września 2004) waha się w granicach 12–15% wszystkich wyroków, jakie zapadły w latach siedemdziesiątych. W latach osiemdziesiątych wygląda podobnie.

W sprawach przemocy domowej istotne znaczenie ma również kultura. Propaguje czasami destrukcyjny obraz miłości między kobietą a mężczyzną. Przekazywany jest w ten sposób specyficzny rodzaj informacji: „miłość to cierpienie”, który wspomagany jest mitami i stereotypami dotyczącymi życia rodzinnego.

W literaturze psychologicznej zjawisko agresji i przemocy istnieje już od ponad pół wieku¹. Jedne z najbardziej znaczących prac w tym obszarze zostały wydane w Stanach Zjednoczonych².

Pojęcie przemocy umocniło swoją pozycję w literaturze psychologicznej dopiero w latach 80. i 90. ubiegłego stulecia – można się nawet pokusić o stwierdzenie, że zdominowało wówczas literaturę z tego zakresu. Sam problem definiowania agresji i przemocy był wielokrotnie i dawno już podejmowany także w polskiej literaturze³.

¹ A. Brzezińska, *Jak rodzi się agresja?*, w: *Dzieci i młodzież wobec agresji i przemocy*, A. Brzezińska, E. Honorowska (red.), Warszawa 2007, s. 107.

² J. Dollard, L. W. Doob, N. E. Miller, O. Hobard Mowrer i R. R. Sears, *Frustration and aggression*, 1939.

³ A. Bandura i R. H. Walters, *Agresja w okresie dorastania*, wydana w roku 1957, s. 107.

Irena Obuchowska stwierdza, że pojęcie przemocy kojarzy się z agresją. Agresję określa się w zależności od tego, czy bezpośrednio lub pośrednio przyniesienie szkody ma charakter intencjonalny lub nieintencjonalny. Podobnie jest z przemocą; nie zawsze stosująca ją osoba traktuje działanie jako przemoc, może to być w jego intencjach pomoc, skuteczna technika lub konieczny składnik wychowania, zapewniający np. autorytet lub warunki niezbędne do nauczania⁴.

Według R. Gellesa i M.A. Strausa trudności definicyjne zjawiska przemocy wynikają stąd, że przemoc nie jest pojęciem ani klinicznym, ani w ogóle naukowym, lecz politycznym, dlatego jego rozumienie będzie się zmieniało wraz ze zmianą sytuacji społecznej⁵.

Przemoc w *Słowniku socjologicznym* zdefiniowana jest jako: „jeden z głównych, obok groźby, środków przymusu, polegający na użyciu siły fizycznej, przez jednostkę czy grupę, często wbrew obowiązującemu prawu, w celu zmuszenia jakiejś osoby czy członków grupy do określonego działania czy też uniemożliwienia podjęcia działań lub do zaprzestania wykonywania czynności już rozpoczętej; także bezprawne narzucenie władzy”⁶.

Inną definicję podaje Wanda Sztander, która przez przemoc rozumie „takie działania, które niezależnie od formy upośledzają ostatecznie moc kogoś, kto jest obiektem. Taki też jest cel przemocy, czyniącej z człowieka istotę bezwolną”⁷. W tej definicji pojawia się stwierdzenie moc, które jest określeniem aktualnej kondycji psychofizycznej⁸. Pojęcia przemocy i przymusu pojawiają się również w literaturze prawniczej⁹.

Zwykle definicje przemocy biorą pod uwagę trzy podstawowe kryteria¹⁰:

- rodzaj zachowania;
- intencje;
- skutki przemocy.

⁴ I. Obuchowska, *Przemoc w wychowaniu*, „Kwartalnik Pedagogiczny” nr 4/134, Warszawa 1989, s. 28.

⁵ I. Pospiszyl, *Przemoc w rodzinie*, Warszawa 1984, s. 14.

⁶ K. Olechnicki, P. Załęcki, *Słownik socjologiczny, wyd. II poprawione*, Toruń 1988, s. 167.

⁷ W. Sztander, *Na czym polega pomaganie ofiarom przemocy*, „Niebieska Linia. Pismo Ogólnopolskiego Porozumienia Osób, Organizacji i Instytucji Pomagającym Ofiarom Przemocy”, nr 5/99, s. 18.

⁸ P. Mellody, *Toksyczne związki*, Warszawa 1993.

⁹ T. Hanusek, *Przemoc jako forma działania przestępczego*, Kraków 1966, s. 59 i 80.

¹⁰ K. Kmiecik-Baran, *Przemoc wobec dzieci – diagnoza i interwencja*, w: *Przemoc dzieci i młodzieży w perspektywie polskiej transformacji ustrojowej*, J. Papież, A. Płukis (red.), Toruń 1998, s. 364–365.

Przemoc może mieć charakter:

- instrumentalny – środek do realizacji określonych celów;
- bezinteresowny – poszukiwanie zadowolenia w znęcaniu się nad innymi;
- zbiorowy;
- indywidualny.

Analiza porównawcza wielu prezentowanych w literaturze definicji przemocy, dokonana przez M. Czub pozwoliła autorce na stwierdzenie, iż można przemoc określić jako proces, poszukując jej determinant, analizując konsekwencje dla funkcjonowania człowieka i wyodrębniając role, jakie pełni w kolejnych fazach życia lub w różnych sytuacjach życiowych¹¹.

W ogólnych zarysach wyróżnia się cztery pola badawcze dotyczące przemocy: biologiczne, psychiatryczne, psychologiczne i socjologiczne¹². Biologiczna analiza opartego na przemocy zachowania może być prowadzona z punktu widzenia neurologii, endokrynologii, antropometrii itp. Pomoc w rodzinie jest obiektem zainteresowania wielu nauk.

Ofiara przemocy jest jednym z ogniw trójkąta, najczęściej to osoba dorosła, która ma większą możliwość obrony niż dziecko. Posiada jednak niską samoocенę, bierne mechanizmy radzenia sobie w sytuacji przemocy; często podporządkowana partnerowi, niezdolna do obrony, pogrążona w niepokoju, lęku lub depresji, czasami wyizolowana społecznie z wyuczoną bezradnością. Trudna w kontakcie, zagubiona, nie zawsze chce lub potrafi skorzystać z pomocy. Budzi współczucie z powodu jej sytuacji, ale również złość ze względu na bezradność, bezwolność i przyzwalanie na przemoc.

Funkcjonowanie osób zajmujących pozycję pokrzywdzonego wykazuje duże zróżnicowanie. Najwięcej z nich przejawia rezerwę wobec otoczenia. Otwartość charakterystyczna dla najmniejszej liczby tych badanych wynika z faktu, że zmienili swoje zdanie o ludziach, jakby wbrew obrazowi, jaki wytworzyli sobie w rodzinie¹³.

W grupie „pozycja podporządkowania” bariery i ograniczenia w podejmowaniu działań łączą się z objawami lęku i poczucia własnej słabości¹⁴.

¹¹ A. Brzezińska, *Jak rodzi się agresja?*, w: *Dzieci i młodzież wobec agresji i przemocy*, A. Brzezińska, E. Honorowska (red.), Warszawa 2007, s. 108.

¹² *Spółczesność wobec przemocy*, Raport Komitetu Badań nad Przemocą, Zbrodnią i Występkami, s. 8–9.

¹³ M. Kobusińska, *Pozycja zajmowana w rodzinie a otwartość i rezerwa wobec otoczenia*, w: *Kształtowanie się podstaw rozwoju psychicznego człowieka w rodzinie*, M. Porębska (red.), Wrocław 1993, s. 48.

¹⁴ E. Winnicka, *Pozycja w rodzinie a angażowanie się w działanie*, w: *Kształtowanie się podstaw rozwoju psychicznego człowieka w rodzinie*, M. Porębska (red.), Wrocław 1993, s. 64.

Polska kryminolog H. Kołakowska-Przełomec, badając 253 ofiary przestępstw dokonała swoistego rodzaju klasyfikacji i wyodrębniła trzy typy ofiar¹⁵:

- **ofiary nieujawniające agresji lub ujawniające ją tylko w małym stopniu, zachowujące się wobec sprawcy raczej biernie** (31,8%). Zdaniem autorki tylko w tej grupie ofiar występuje klasyczne zjawisko znęcania się, to znaczy zachowanie z pełną świadomości i nacechowane szczególnym okrucieństwem;
- **ofiary dokuczliwe** (29,4%) są to osoby konfliktowe, prowokujące różnego rodzaju spięcia w małżeństwie. Cechuje je duża agresywność, często też nadużywają one alkoholu (około jedna trzecia);
- **ofiary agresywne** przejawiające dużą aktywność w oskarżaniu męża. Zdaniem autorki odgrywanie roli ofiary często ma u tych kobiet charakter instrumentalny, każdy małżeński konflikt skrupulatnie wykorzystują i niejednokrotnie powodują agresję.

Ostatecznym celem tych kobiet jest na przykład eksmisja męża z mieszkania, uwolnienie się od niewygodnego związku.

Ofiarą przemocy domowej najczęściej jest kobieta, która pełni rolę żony, partnerki lub matki. Należy jednak pamiętać, że ofiarami przemocy są również inni członkowie rodziny w tym dzieci, osoby chore, kalekie, jak również osoby starsze.

Przemoc w rodzinie to zamierzone i wykorzystujące przewagę sił działanie skierowane przeciwko członkowi rodziny, które narusza prawa i dobra osobiste. Ofiara czuje się coraz bardziej bezbronna, bezradna a sprawca ma coraz większe poczucie bezkarności. Przemoc jest również intencjonalna czyli jest zamierzonym działaniem człowieka mającym na celu kontrolowanie i podporządkowanie drugiej osoby (członka rodziny). W tej relacji jedna osoba ma przewagę nad drugą. Ta przewaga może mieć charakter fizyczny albo jakkolwiek inny, a naruszając te przewagę sprawca narusza podstawowe prawa drugiego człowieka takie jak prawo do godności, szacunku a także prawo do nietykalności fizycznej¹⁶.

Formy przemocy

Przemoc fizyczna – to każdorazowe agresywne zachowanie skierowane przeciw ciału ofiary, mogące doprowadzić do bólu oraz obrażeń fizycznych. Bardzo szeroki wachlarz zachowań sprawcy – od szturchania, popychania, ciągnięcia za włosy, uszy aż do zachowań powodujących ostre urazy fizyczne, wymagające opieki medycznej czy wręcz hospitalizacji.

¹⁵ I. Pospiszyl, *Przemoc w rodzinie*, Warszawa 1984, s. 131.

¹⁶ K. Michalska, D. Jaszczak-Kuźmińska, *Przemoc w rodzinie*, Warszawa 2007, s. 5–6.

Przemoc psychiczna – charakteryzuje się ponizaniem lub zachowaniami budzącymi poczucie zagrożenia i wywołującymi emocjonalne cierpienie lub ból.

Najtrudniejsza do udowodnienia, często zaczyna się niepostrzeżenie, początkowo ignorowana jest nawet przez osoby, które jej doznały. Zaczyna się często od ignorowania czyichś potrzeb, krytykowania poglądów, wyglądu, zazdrości, ograniczenia kontaktów z bliskimi a kończy się na groźbach, oczernianiu, oskarżaniu, ponizaniu, wyśmiewaniu, upokarzaniu, szantażowaniu.

Przemoc materialna – jest uniemożliwieniem podjęcia pracy, odbieraniem zarobionych pieniędzy, niszczeniem własności, uniemożliwieniem dostępu do wspólnych środków finansowych, dóbr materialnych.

Przemoc seksualna – to wymuszanie pożycia seksualnego lub nieakceptowanych i niechcianych praktyk seksualnych. Przedmiotowe traktowanie drugiej osoby w celu zaspokojenia własnych potrzeb seksualnych. Zmuszanie takiej osoby do nieakceptowanych przez nią praktyk i zachowań seksualnych. O tego rodzaju przemocy można mówić nie tylko w przypadku gwałtu czy zmuszania do innych czynności seksualnych, ale także w sytuacji wymuszania oglądania pornografii.

Zaniedbanie – tę formę przemocy stosują najczęściej osoby dorosłe wobec dzieci. Jest to niezaspokojenie ich podstawowych potrzeb emocjonalnych i fizycznych. O zaniedbaniu można mówić w przypadku odrzucenia emocjonalnego dziecka, braku zainteresowania jego rozwojem, sytuacją życiową, problemami a także stanem zdrowia i higieną. Zaniedbanie to także niezaspokojenie potrzeb żywieniowych i związanych z ubiorem¹⁷.

Poszczególne formy przemocy najczęściej występują w połączeniu z innymi.

Osoby, które są krzywdzone fizycznie czy wykorzystywane seksualnie, czują się jednocześnie upokorzone, upodlane, odarte z godności.

Rodzaje przemocy

Przemoc gorąca to gwałtowny wybuch tłumionych uczuć złości, frustracji, wściekłości powodujących agresywne zachowania. Często przyczyny tych trudnych uczuć sprawcy tkwią zupełnie gdzie indziej np. powodują je konflikty w pracy. Sprawca nie mogąc sobie poradzić z nimi odreagowuje je na członkach rodziny. Wie, że może sobie na takie zachowanie pozwolić. Przy stosowaniu tego rodzaju przemocy towarzyszy sprawcy duże poczucie bezkarności oraz przekonanie o bezbronności i bezradności ofiary.

¹⁷ Tamże, s. 10.

Przemoc chłodna w przeciwieństwie do poprzedniej nie przejawia się występowaniem tak gwałtownych emocji i agresywnych zachowań. Wydaje się, że sprawca jest spokojniejszy bądź bardziej się kontroluje. Przemoc chłodna przyjmuje nieraz postać bardzo rygorystycznego stylu wychowania czy też autorytarnego traktowania dorosłych członków rodziny. Sprawca jest przekonany o słuszności swoich czynów zawsze znajdzie dla nich usprawiedliwienie¹⁸.

Cykl przemocy

Składa się z następujących po sobie i powtarzających się jak błędne koło faz:

Faza narastającej przemocy – wzrost napięcia, narastająca sytuacja konfliktowa, początki pojawiającej się agresji, której przyczynami mogą być nawet błahostki dnia codziennego kumulujące się aż do eksplozji.

Faza ostrej przemocy – wybuch agresji „normalny” dotąd człowiek zmienia się w oprawcę, dopuszcza się czynów, których nie wyrządziłby wcześniej za nic mając cudzą krzywdę. W tej fazie najczęściej dochodzi do interwencji policyjnych, gdzie ofiary decydują się złożyć skargę.

Faza miodowego miesiąca – okres okazywania skruchy i miłości, sprawca żałuje swych czynów, próbuje załagodzić sytuację i udobruchać ofiarę, obiecuje poprawę jest uczynny i miły, przekonuje ofiarę, że sytuacja się nie powtórzy. Ofiara mu wierzy, ponieważ pragnie by było to prawdą i zostaje przy boku sprawcy. Jednak już po krótkim czasie napięcie znów zaczyna rosnąć i cykl się powtarza.

Cykle przemocy mogą trwać latami, a każdy kolejny może być coraz brutalniejszy lub bardziej wyrafinowany¹⁹.

Etapy udzielania wsparcia przez pracowników socjalnych ofiarom przemocy w rodzinie oraz postępowanie wobec sprawców przemocy

Etap I – Przyjęcie zgłoszenia o stosowaniu przemocy w rodzinie.

Pracownicy socjalni są grupą zawodową, która w wielu przypadkach jako pierwsza otrzymuje informacje o występowaniu przemocy w rodzinie. Dzieje się to podczas:

- przeprowadzania rodzinnego wywiadu środowiskowego;
- zawiadomienia od przedstawicieli innych grup zawodowych (policja, straż miejska, kuratora sądowego, pedagoga szkolnego, psychologa czy lekarza);

¹⁸ Tamże, s. 11.

¹⁹ Tamże, s. 11.

- zgłoszenia problemu przez inne osoby (rodzinę, sąsiadów, pracodawców, znajomych lub innych świadków).

Trzeba pamiętać, że każde zgłoszenie wymaga podjęcia działań i natychmiastowej reakcji ze strony pracownika socjalnego, który jest zobowiązany do kierowania się dobrem osób wobec których stosowana była przemoc oraz do zachowania tajemnicy zawodowej.

Etap II – Działania skierowane w stosunku do ofiar przemocy w rodzinie.

Mając na uwadze fakt, że ofiarami przemocy w rodzinie mogą być zarówno kobiety, mężczyźni, dzieci, osoby starsze jak i osoby niepełnosprawne pracownik socjalny niezwłocznie po otrzymaniu zgłoszenia jest zobowiązany do:

- przeprowadzenia rodzinnego wywiadu środowiskowego i wypełnienia formularza „Pomoc Społeczna – Niebieska Karta”;
- przekazania osobie/rodzinie wobec której stosowana jest przemoc informacji dotyczącej specjalistycznej pomocy np. prawnej, psychologicznej, medycznej itp.,
- jeśli istnieje niebezpieczeństwo utraty zdrowia lub życia osoby/rodziny pracownik socjalny zobowiązany jest do podjęcia natychmiastowych działań mających na celu zapewnienie schronienia ofiarom przemocy;
- przekazania informacji na policję lub prokuraturę;
- podjęcia kompleksowych działań mających na celu specjalistyczną pomoc składającą się z zespołu specjalistów z różnych dziedzin;
- pomocy w załatwianiu spraw w sądach, urzędach, instytucjach publicznych.

Etap III – Interwencja wobec osoby stosującej przemoc w rodzinie.

Przeprowadzenie rodzinnego wywiadu środowiskowego ze sprawcą przemocy w rodzinie ma na celu:

- uświadomienie sprawcy, że stosowanie różnych form przemocy w rodzinie jest przestępstwem ściganym przez prawo;
- motywowanie osoby uzależnionej od alkoholu, narkotyków czy innych środków odurzających do podjęcia leczenia odwykowego;
- motywowanie sprawcy przemocy do uczestnictwa w programach korekcyjno-edukacyjnych.

Etap IV – Monitorowanie działań wobec ofiary przemocy w rodzinie.

- pracownik socjalny jest odpowiedzialny za prowadzenie oceny efektywności podejmowanych działań w stosunku do osoby/rodziny, wobec której stosowana była przemoc;

- pracownik socjalny jest zobowiązany do współpracy oraz czuwania nad osobą/rodziną do czasu ustania zjawiska przemocy.

Etap V – Monitorowanie działań wobec osób stosujących przemoc w rodzinie.

Pracownik socjalny powinien:

- uzyskać od sprawcy przemocy informację na temat działań jakie podjął na rzecz poprawy sytuacji w rodzinie;
- w przypadku sprawców uzależnionych od narkotyków, alkoholu itp. należy wykazać czy podjęli leczenie odwykowe;
- należy sprawdzić czy sprawca uczestniczy w programie korekcyjno – edukacyjnym;
- systematycznie odwiedzać miejsce zamieszkania sprawcy, tak aby sprawca przemocy miał świadomość stałego zainteresowania jego zachowaniem wobec członków rodziny;
- działania pracownika socjalnego powinny zakończyć się w chwili zaprzestania procederu stosowania przemocy.

Zakończenie

Przemoc w rodzinie przez wiele lat była marginalizowana a podejmowane działania miały jedynie na celu odizolowanie ofiary od sprawcy. Obecnie od pracowników socjalnych wymaga się podejmowania kompleksowych działań skierowanych do ofiar przemocy w rodzinie jak również do osób stosujących przemoc.

Największym wyzwaniem stawianym przed pracownikami socjalnymi jest opracowanie indywidualnego, specjalistycznego programu pomocy ofiarom przemocy w rodzinie oraz współdziałanie pracowników różnych grup zawodowych (policja, służba zdrowia, szkoła, pomoc społeczna, sąd, organizacje pozarządowe itp.).

Celem podejmowanych działań przez pracowników socjalnych jest umożliwienie osobom i rodzinom przezwyciężenia trudnych sytuacji życiowych, których same nie są w stanie pokonać, a także zapobieganie takim sytuacjom.

Praca socjalna z rodziną dotkniętą problemem przemocy, koncentruje się na rozwiązywaniu problemów związanych z przemocą i wprowadza zmiany służące ograniczeniu i całkowitej eliminacji czynników przemocotwórczych. Celem tej aktywności jest wzmacnianie sił ludzkich poszczególnych członków rodzin doświadczających przemocy do budowy życia rodzinnego, poprawy relacji interpersonalnych oraz tworzenia warunków sprzyjających rozwojowi poszczególnych członków rodziny, jak i całego środowiska rodzinnego.

W dzisiejszej rzeczywistości pracownik socjalny nie tylko powinien, ale musi odznaczać się postawą profesjonalną w pracy zawodowej, gdyż zjawisko przemocy w rodzinie jest zjawiskiem narastającym i tylko odpowiednie przygotowanie teoretyczne może pomóc rodzinom w przezwyciężeniu ich tragedii życiowych.

Literatura przedmiotu

- Brzezińska A. *Jak rodzi się agresja?* w: *Dzieci i młodzież wobec agresji i przemocy*, A. Brzezińska, E. Honorowska (red.), Warszawa 2007.
- Bandura A. i Walters R. H., *Agresja w okresie dorastania*, 1957.
- Dollard J., Dobo L.W., Miller N. E., Hobard Mowrer O., Sears R.R., *Frustration and aggression*, 1939.
- Hanusek T., *Przemoc jako forma działania przestępczego*, Kraków 1966.
- Kmieciak-Baran K., *Przemoc wobec dzieci – diagnoza i interwencja w Przemoc dzieci i młodzieży w perspektywie polskiej transformacji ustrojowej*, J. Papież, A. Płukis (red.), Toruń 1998.
- Kobusińska M., *Pozycja zajmowana w rodzinie a otwartość i rezerwa wobec otoczenia*, w: *Kształtowanie się podstaw rozwoju psychicznego człowieka w rodzinie*, M. Porębska (red.), Wrocław 1993.
- Mellody P., *Toksyczne związki*, Warszawa 1993.
- Michalska K., Jaszczak-Kuźmińska D., *Przemoc w rodzinie*, Warszawa 2007.
- Obuchowska I., *Przemoc w wychowaniu*, w: *Kwartalnik Pedagogiczny* nr 4/134, Warszawa 1989.
- Olechnicki K., P. Załęcki, *Słownik socjologiczny, wyd. II poprawione*, Toruń 1988.
- Pospiszyl I., *Przemoc w rodzinie*, Warszawa 1984.
- Sztander W., *Na czym polega pomaganie ofiarom przemocy*, „Niebieska Linia. Pismo Ogólnopolskiego Porozumienia Osób, Organizacji i Instytucji Pomagającym Ofiarom Przemocy”, nr 5/99.
- Winnicka E., *Pozycja w rodzinie a angażowanie się w działanie*, w: *Kształtowanie się podstaw rozwoju psychicznego człowieka w rodzinie*, M. Porębska (red.), Wrocław 1993.
- Spółeczeństwo wobec przemocy*, Raport Komitetu Badań nad Przemocą, Zbrodnią i Występkiem.